

*Кльона Алхімова,
ORCID iD 0000-0002-9213-7762
методист навчально-методичної лабораторії
практичної психології, соціальної роботи
та інклюзивного навчання
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вул. Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
klona.alkhimova@toipro.mk.ua*

РОЛЬ ПЕДАГОГА В ПРОФІЛАКТИЦІ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розкрито зміст поняття «булінг», маркери як інструменти виявлення цькування поміж інших негативних явищ. Розглянуто психологічні характеристики учасників булінгу.

Представлено помилкові дії, що не сприяють вирішенню булінгу, а можуть лише загострити цю проблему. Запропоновано алгоритм дій освітян загалом (педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників закладу освіти) і кроки класного керівника зокрема в разі виявлення булінгу, адже нині це негативне явище – одна з найактуальніших проблем, які можуть виникнути в закладах освіти.

Розглянута інформація дасть можливість педагогам не лише ознайомитись із булінгом, а й передбачити систему дій у профілактиці цього негативного явища.

Ключові слова: *агресивна поведінка; агресор; алгоритм подолання; булінг; конфлікт; насильство; непопулярність; педагог; помилкові дії; типові риси.*

© Алхімова К. Ю., 2020

Вступ. Кризові явища в різних сферах життєдіяльності суспільства та світу в цілому значною мірою віддзеркалюються і на особливостях міжособистісної взаємодії дітей різного віку. Наразі гостро постає проблема булінгу, особливо в закладах освіти.

Аналіз результатів опитування від 2018 року, проведений Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, свідчить, що 37,9 % учнів-респондентів були жертвами образ протягом останніх двох місяців. Варіант один-два рази обрала більшість. Найчастіше знущань зазнають молодші підлітки (10–13 років), найрідше страждає від негативних проявів старша молодь (17 років). При цьому 35 % учнів саме в цей період

ображає інших. Із 2014 року спостерігаємо зростання кількості молодих людей, які повідомляють про те, що ставали жертвами регулярного булінгу. За даними 2018 року, близько 20 % підлітків 11–13 років регулярно були жертвами булінгу упродовж останніх двох місяців (Балакірева О. М., 2019, с. 41–46).

Попередження булінгу в закладах освіти є одним із пріоритетних напрямів національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у Новій українській школі. Сучасні педагоги для вирішення цього питання мають знати, у чому полягає сутність булінгу, хто є його учасниками та які риси їм притаманні, а також які дії педагога здатні попередити та припинити булінг.

Мета статті полягає в розкритті сутності явища булінгу та ознайомленні педагогів із алгоритмом дій щодо попередження булінгу.

Завдання:

1. Схарактеризувати прояви булінгу та його учасників.
2. Проаналізувати дії педагога щодо профілактики булінгу.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми.

Питанням дослідження проблем булінгу зарубіжні вчені почали займатися з 1905 року. Найпершими зазначене питання почали вивчати скандинавські вчені, зокрема Д. Олвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн. Британські вчені Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері вивчали питання булінгу в середній школі.

Українські вчені почали вивчати питання булінгу з 2005 року. Роботи вітчизняних науковців присвячені проблемам: насильства, зокрема булінгу в сучасному освітньому середовищі (С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьова); психологічним особливостям учасників булінгу (О. Барліт, І. Бердишев); наслідкам і шляхам його подолання (Т. Алексеєнко, А. Король, А. Чернякова); питанням кібербулінгу (Л. Найдьонова); упровадження інноваційних технологій профілактики булінгу (Р. Безпальча, Л. Лушпай, О. Романова, Д. Соловйов).

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про освіту», булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, також із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (Корчова Г. Л., 2020, с. 124).

Маркери булінгу:

- насильство в тій чи іншій формі;

- систематичність, постійність, спрямованість на одну й ту саму людину;
- групова дія або дія при підтримці групи.

Окрім маркерів булінгу, педагогу необхідно знати, що найчастіше це негативне явище можна сплутати з:

- *непопулярністю дитини*, яка виявляється в тому, що дитину неохоче приймають до ігор, не товаришують із нею, але агресії в її бік не виявляють;
- *конфліктом*, що характеризується непорозумінням між дітьми. Одного і того ж дня діти можуть посваритися, а потім разом грати в футбол, але їхня взаємодія відбувається на рівних позиціях;
- *агресивною поведінкою конкретної дитини*, що виявляється в ображаннях, задираннях до когось, але інші її в цьому не підтримують, засуджують її дії, співчують потерпілим від її нападок.

Ознаки булінгу, що вирізняють його з-поміж інших негативних поведінкових явищ:

1. систематичність (повторюваність) діяння – учинення різних форм насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, також із використанням засобів електронної комунікації) понад два рази щодо певної особистості;
2. булінг майже завжди має злий намір, коли метою дій кривдника(-ці) є ціленаправлене заподіяння шкоди та підпорядкування жертви своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого(-ої);
3. для булінгу характерний дисбаланс сил – владний дисбаланс між кривдником(-цею) і потерпілим(-ою) (сильніший пригнічує слабшого);
4. відсутність розкаяння у кривдника(-ці).

У закладі освіти в ситуації булінгу центральним суб'єктом є дитина. Тобто діти можуть виступати як жертви, що зазнають знущань із боку однолітків, педагогів

гів, технічного персоналу чи батьків інших здобувачів. Або можуть виступати в ролі агресора, що здатен принизити як однолітків, так і дорослих (Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А. та ін., 2020, с. 40–41).

На нашу думку, до запропонованих характеристик булінгу необхідно додати таку ключову ознаку, як обов'язкове здійснення в присутності групи, яка підтримує дії кривдника. Групі необов'язково надавати схвальні словесні відгуки його діям, навіть мовчанням і невтручанням вони надають кривднику емоційну підтримку і заохочують його до нових проявів злуцання.

Учасниками булінгу є:

- кривдник (булер);
- потерпілий, або мішень булінгу;
- спостерігачі.

Із метою розвитку навичок ідентифікації типових рис осіб, що залучені до ситуації булінгу, подамо соціально-психологічні портрети учасників цькування, що напрацьовані педагогічними працівниками Миколаївщини в рамках проведення тренінгів із профілактики булінгу.

Типові риси здобувачів освіти, у яких домінують є позиція агресора/булера:

- використовують інших для задоволення власних цілей;
- демонструють свою агресивність та зверхність, навіть у спілкуванні зі старшими (особливо педагогами та батьками);
- імпульсивні;
- виявляють емоційну черствість та байдужість до жертв;
- зазвичай фізично сильніші за інших.

Учасникам, які є жертвами, притаманні такі психологічні характеристики:

- надмірна чутливість і сором'язливість;
- підвищена тривожність та знижена самооцінка;
- пригнічений стан і депресивність;
- важко встановлюють дружні контакти з однолітками, частіше обирають

спілкування з дорослими, які підтримують;

- за фізичними показниками слабші за однолітків.

Спостерігачів серед інших учасників виділяють позиція безсилля і почуття провини. Спостерігачами можуть бути друзі агресора, однокласники чи випадкові прохожі.

Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу.

Алгоритм дій педагогічного (науково-педагогічного) та інших працівників закладу освіти в разі, якщо вони виявляють булінг, відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 13 квітня 2020 року № 1/9-207 «Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646»:

- ужити невідкладних заходів для припинення небезпечного впливу;
- за необхідності надати домедичну допомогу та викликати бригаду швидкої медичної допомоги для надання екстреної медичної допомоги;
- у разі потреби звернутися до Національної поліції України;
- своєчасно проінформувати керівника закладу освіти;
- повідомити принаймні одному з батьків або іншим законним представникам малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу.

Кроки класного керівника в разі булінгу щодо дитини з його класу. Із метою налагодження сприятливого психологічного клімату та створення безпечного освітнього середовища в разі виявлення цькування пропонуємо класним керівникам ужити невідкладні дії для припинення небезпечного впливу:

1. Зняти емоційну напругу всіх учасників інциденту.

2. Відповідно до маркерів визначити, до якого з негативних поведінкових проявів належить цей інцидент. Якщо цей випадок однозначно трактується як булінг, педагог переходить до наступного кроку. Якщо ні – разом із класом аналізує виникнення і пе-

ребіг ситуації та обговорює з учасниками події її причини та шляхи запобігання такого в майбутньому, упередження випадків насильницької поведінки. Якщо є проявом булінгу – тоді крок 3.

3. У процесі розмови із класом обов'язково нагадати про кодекс або правила, які визначають булінг як неприпустиму форму взаємодії в колективі і порушують права здобувачів освіти.

4. Протягом доби проінформувати батьків учасників булінгу щодо ситуації, бажано у формі особистої зустрічі.

5. Того ж дня повідомити про ситуацію, що сталася, у батьківській групі з обмеженим доступом без зазначення імен і прізвищ учасників.

6. Того ж дня повідомити психолога про випадок булінгу у класі.

7. Того ж дня зафіксувати випадок булінгу в Журналі щоденного обліку роботи практичного психолога.

8. У співпраці з психологом, керівником МО класних керівників розробити план індивідуальної роботи з класом для нормалізації психологічного клімату, а також провести індивідуальну роботу з учасниками акту насильницької поведінки (Андрєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А., 2019, с. 102).

На нашу думку, 7 пункт щодо дій класних керівників є не досить коректним, адже інформацію необхідно вносити до журналу-реєстрації заяв про випадки булінгу. Фіксувати цю інформацію має особа, яка призначена відповідальною за прийом та реєстрацію заяв із названої тематики. Не обов'язково це буде практичний психолог. Після зняття емоційної напруги в колективі і розгляду ситуації разом із здобувачами освіти класний керівник першочергово має проінформувати про випадок булінгу керівника закладу освіти, а згодом – батьків учасників булінгу та практичного психолога.

Реалізація експерименту. Із метою профілактики булінгу та створення безпечного освітнього середовища співробітниками навчально-методичної лабораторії

практичної психології, соціальної роботи та інклюзивного навчання Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти проводяться семінари, практикуми і тренінги для педагогічних працівників. За матеріалами проведених заходів у травні 2020 року співробітниками лабораторії систематизовано методичну розробку «Формування психологічної готовності педагогічних працівників до роботи з профілактики булінгу в освітньому середовищі».

Розробка складається з конспекту семінару-практикуму тривалістю 4 години. Протягом семінару-практикуму учасники опрацьовують інформаційні кейси; тематичні, мотиваційні та інтерактивні вправи; рольові ігри; життєві ситуації, що сприяють:

- підвищенню рівня знань педагогічних працівників про булінг та алгоритм дій у його подоланні;
- оволодінню навичками розпізнавання булінгу та інших негативних проявів у дитячих колективах;
- формуванню навичок відповідальної та безпечної поведінки;
- розвитку почуттів емпатії до дитини, яка зазнає насильства, співпереживання з нею.

Розглянемо інформаційні кейси «Помилкові дії педагогів при булінгу» та «Алгоритм подолання булінгу», що дадуть змогу педагогам оцінити, які дії сприятимуть вирішенню булінгових ситуацій, а які будуть їх загострювати.

Помилкові дії педагогів під час булінгу. Представлено матеріали з досвіду проведення тренінгів «Профілактика булінгу в закладах освіти» протягом 2019–2020 н. р. для педагогічних працівників Миколаївської області. Отже, розглянемо основні сім помилок педагогів під час вирішення цього питання.

1. *Чекати, що булінг зникне самостійно.* У дітей підліткового віку – точно не зникне. Випадки булєрства не повторюватимуться, якщо є реакція батьків і педагогів.

2. *Шукати причини і пояснення.* Потреба віку – змінити конкретну поведінку конкретної групи.

3. *Плутати булінг і непопулярність.*

4. *Уважати булінг проблемою тільки жертви.* Страждають усі. Насильство – страшний поглинач енергії, ні на що інше у групи не залишається часу (навіть на навчання). Важливо донести батькам, що якщо булять не їхню дитину, то привід для занепокоєння є й у них.

5. *Уважати булінг проблемою особистості, а не групи.* У різних колективах одна і та ж дитина може почуватися в одній ситуації не на своєму місці, ізольованою, та відчувати комфорт і прийняття – в іншій. Потрібно працювати з групою.

6. *Тиснути на жалість.* Не говорити про жертву. Пояснювати агресору, як жертві погано, – не допоможе. Важливо акцентувати увагу на булінгу як негативному явищі.

7. *Приймати правила гри.* Іти на конфронтацію не з окремими дітьми, а з правилами гри, за якими сильні мають право бити слабших.

Алгоритм подолання булінгу. Пропонуємо за результатами впровадження тренінгів із профілактики булінгу поетапні кроки педагогів, що здатні сприяти викоріненню цькування в освітньому середовищі, насамперед у класі, у якому працює педагог.

1. *Присвоїти проблему.* Працювати із групою/класом, а не з кожним учасником окремо, адже в самій групі/ класі виникла зазначена ситуація. Психолог не працює з класом як групою, тому тільки вчитель із допомогою психолога можуть поправити погані правила в групі: працювати з агресором, шукати причини поведінки, працювати з сімейною ситуацією.

2. *Назвати явище.* Не названу проблему вирішити неможливо.

3. *Дати однозначну оцінку булінгу.* Люди можуть бути різні, але це не привід травити і гризти одне одного, як павуки в банці.

4. *Обговорювати булінг як проблему*

групи. Дати зрозуміти, що ви знаєте, що відбувається та боротиметеся з цим. У нас був дружний клас, а зараз ми всі захворіли. Вирішуватимемо проблему разом. Подивитися мультфільми та фільми, де наявний булінг: «Опудало», «Володар мух», «Бридке каченя».

5. *Активізувати моральне почуття і сформулювати вибір.* Можна перечитати казку «Бридке каченя», а особливо уривок, у якому описано цькування каченяти іншими птахами, і сказати, наприклад, таке: «Зазвичай, читаючи казку, ми зосереджуємо свій погляд на маленькому каченяті, якому ми співпереживаємо. Але цього разу сфокусуємо увагу на курях і качках. Із Каченям згодом усе буде добре, воно полетить із лебедями, а кури і качки? Вони так і залишаться дурними і злими, не здатними до підтримки одне одного та співчуття, і головне – не зможуть здійнятися в небо. Якщо в класі почне розгортатись історія зі схожим сценарієм, кожному потрібно визначитися: хто він у цій історії. Невже серед вас є охочі грати роль дурних і злих курок? Який ваш вибір?». Цей же прийом допоможе батькам усвідомити, що їхні діти перебувають у ролі учасників булінгу, а такі ролі оволодівають особистістю, що починають її змінювати. Чи вони хочуть цього для своїх дітей?

6. *Узгодити позитивні домовленості взаємодії в колективі й укласти кодекс або контракт.* Раціоналізація домовленостей у дії завжди має позитивний ефект. Наприклад: «У нашому колективі не прийнято вирішувати ситуації з позиції сили (кулаками). У нас не ображають одне одного! У нас не дивляться спокійно, як над кимось знущаються, – це негайно припиняється» Правила виписують на великому ватмані та за них усі голосують. Краще, щоб кожен поставив підпис, що зобов'язується їх виконувати. Такий метод добре працює і є ефективним. У разі недотримання правил, увагу порушника акцентують на власному підписі в кодексі правил класу.

7. *Підтримка позитивних змін.* Дуже важливо, щоб дорослий, який наважився вирішувати проблему булінгу, не кинув цієї

справи. Він повинен регулярно запитувати, як справи, що вдається, що тяжко, чим допомогти. Можна зробити «лічильник булінгу» – яку-небудь посудину чи дошку, куди кожен, кому нині дісталось або спостерігав прояви насильства, міг покласти камінчик або увіткнути кнопку. За кількістю камінчиків можна визначити, чи кращим був сьогоднішній день, чи кращий на цьому тижні. Зробити «графік температури в групі». Суть у тому, що група отримує підтримку через зацікавленість, інтерес, авторитет дорослого і, як і раніше, уважає перемогу над булінгом своєю спільною справою.

8. *Гармонізувати ієрархію.* Саме на цьому етапі необхідно подумати про популярність. Щоб кожен мав визнання в якійсь своїй справі, міг заявити про себе в колективі та збагатити групу демонструванням особливостей свого власного «Я». Святкові та конкурсні програми, походи, перегляд талантів, експедиції, ігри на командування... Чим різноманітніша й усвідомленіша діяльність, тим здоровішою є група. Важливо, щоб група в такому складі прожила якнайдовше (Сливінська Т. О., 2020, с. 23–25).

Важливими напрямками та водночас принципами профілактики булінгу в закладах освіти є:

- недискримінація за будь-якими ознаками;
- ненасильницька поведінка в міжособистісних стосунках;
- партнерство та підтримка між усіма учасниками освітнього процесу (батьківським і педагогічним колективами);
- особистісно орієнтований підхід до кожної дитини;

- розвиток соціального та емоційного інтелекту учасників освітнього процесу;
- гендерна рівність.

Проведення заходів із цих тем покликано допомогти учасникам освітнього процесу поважати себе та інших, уміти будувати партнерські відносини та головне – попередити виникнення булінгу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Безпека є рушійною силою для розвитку особистості. Реформування освіти покликано створити безпечний освітній простір, що дозволить здобувачам освіти не лише отримувати знання, а й гармонійно розвиватися. Профілактика булінгу є однією з актуальних проблем, яка постає перед сучасними закладами освіти. Вирішальна роль у боротьбі з булінгом належить педагогам. Саме тому в розвідці ми розкрили зміст поняття «булінг», його маркери, проаналізували, за якими ознаками цькування відрізняються від інших негативних явищ, які можуть спіткати сучасних дітей. Розглянули структуру учасників булінгу та їхні психологічні характеристики. Закцентували увагу педагогів на помилкових діях, що не сприяють вирішенню розглядуваного питання та ознайомили освітян із алгоритмом дій у разі виявлення булінгу.

Підвищення рівня знань педагогічних працівників про булінг та спільна робота освітян відповідно до Плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, здатні створити безпечне освітнє середовище для дітей, які уособлюють собою майбутнє нашої країни. Перспективним убачаємо подальше розроблення профілактичної програми з попередження булінгу для освітян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : Монографія / Наук. ред. О. М. Балакірева. – Київ : Фоліант, 2019. – 127 с.
2. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А.

та ін. – К. : ФОП Нічога С. О. – 2020. – 196 с.

3. Корчова Г. Л. Профілактика булінгу в закладах освіти України на сучасному етапі / Г. Л. Корчова // Інноваційна педагогіка. – 2019. – Випуск 12–1. – с. 123–126. DOI: 10.32843/2663-6085.2019.12-1.26.

4. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. – К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.

5. Сливінська Т. О. Формування психологічної готовності педагогічних працівників до роботи з профілактики булінгу в освітньому середовищі / Укл. : Т. О. Сливінська, А. В. Кучеренко, К. Ю. Алхімова. – Миколаїв : ОППО, 2020. – 36 с.

РОЛЬ ПЕДАГОГА В ПРОФИЛАКТИКЕ БУЛЛИНГА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

*Алхимова Клєна,
методист учебно-методической
лаборатории практической психологии
социальной работы и инклюзивного обучения
Николаевский областной институт
последипломного педагогического образования
ул. Адмиральская, 4-а, 54001, г. Николаев, Украина
klona.alkhimova@moippo.mk.ua*

В статье раскрывается содержание понятия «буллинг», маркеры, по которым можно определить травлю среди других негативных явлений. Рассмотрены психологические характеристики участников буллинга.

Представлены педагогам ошибочные действия, которые не способствуют решению буллинга, а могут обострить данную проблему. В статье проанализированы шаги классного руководителя, который узнал о случае буллинга с ребенком своего класса. Акцентируется внимание педагогов на алгоритме действий в случае выявления буллинга, поскольку на сегодняшний день травля является одной из самых актуальных проблем, которые могут возникнуть в учебных заведениях.

Рассмотренная информация позволит педагогам не только ознакомиться с буллингом, но и понять свою роль в профилактике этого негативного явления.

Ключевые слова: агрессивное поведение; агрессор; алгоритм преодоления; буллинг; конфликт; насилие; непопулярность; педагог; ошибочные действия; типичные черты.

THE TEACHER'S ROLE IN THE BULLYING PREVENTION IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

*Alkhimova Klona,
methodologist of the laboratory
of practical psychology,
social work and inclusive education
Mykolaiv In-Service Teachers Training Institute
4-a Admiralska Street, 54001, Mykolaiv, Ukraine
klona.alkhimova@moippo.mk.ua*

The relevance of the article is proved by the represented survey, which was held in 2018 by The Ukrainian institute of social researches. Bullying problems were analysed by international

and domestic scientists.

In the article «bullying» terms and bullying markers are revealed. It has examined the negative behavioural occurrences, which bullying is confused with. Namely, the unpopularity of a child, a conflict or the child's aggressive behaviour. It has also examined psychological characteristics of bullying persons: a bullier, an injured person and a spectator.

There is an action algorithm for pedagogical and other employees of the educational institution in case they detect bullying. The article analyzes the steps in cases of bullying against a child from their class.

After all, the class teacher is called to be the first to help solve the bullying problem in the classroom and teach children how to act in case of observation or falling into this negative phenomenon.

According to the results of the workshop occurred in Mykolaiv In-Service Teachers Training Institute wrong actions which do not promote the problem solving but on the contrary can aggravate it are considered by specialists at psychology, social work and inclusive education. Such information makes teachers acquainted with bullying and also enhances their understanding of their role in the prevention of this negative phenomenon.

The most important thing is an analysis of the interaction in the classroom and creating a safe educational environment for students.

Keywords: aggressive behavior; aggressor; bullying; conflict; erroneous actions; jeer; overcoming algorithm; teacher; unpopularity; violence.

REFERENCES

1. Andrieienkova, V. L., Baidyk, V. V., Voitsiakh, T. V. & Kalashnyk, O. A. «et al». (2020). *Zapobihannia ta protydiia proiavam nasylstva: diialnist zakladiv osvity* [Prevention and counteraction to violence: activities of educational institutions. Educational and methodical manual]. Kyiv: FOP Nichoha S. O. (ukr).
2. Andrieienkova, V. L., Melnychuk, V. O., & Kalashnyk, O. A. (2019). *Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid* [Countering bullying in an educational institution: a systematic approach]. Kyiv: TOV «Ahentstvo «Ukraina» (ukr).
3. Balakirieva, O. M., & Bondar, T. V. «et al». (2019). *Sotsialna obumovlenist ta pokaznyky zdorovia pidlitkiv ta molodi: za rezultatsy sotsiologichnoho doslidzhennia v mezhakh mizhnarodnoho proektu «Zdorovia ta povedinkovi oriientsii uchnivskoi molodi»* [Social conditioning and health indicators of adolescents and young people: according to the results of a sociological study within the international project «Health and behavioral orientations of student youth»]. Kyiv: Foliant (ukr).
4. Korchova, H. L. (2019). *Profilaktyka bulinhu v zakladakh osvity Ukrainy na suchasnomu etapi* [Bullying prevention within the educational institutions in Ukraine at the contemporary stage]. *Innovatsiina pedahohika*, випуск 12–1, 123–126. DOI: 10.32843/2663–6085.2019.12–1.26 (ukr).
5. Slyvinska, T. O., Kucherenko, A. V. & Alkhimova, K. Yu. (2020). *Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti pedahohichnykh pratsivnykiv do roboty z profilaktyky bulinhu v osvitnomu seredovyshchi* [Formation of psychological readiness of pedagogical workers to work on bullying prevention in the educational environment]. Mykolaiv: OIPPO (ukr).